

СВОБОДА БУТТЯ РЕЛІГІЇ

*М.Бабій** (м. Київ)

СВОБОДА СОВІСТІ В ТВОРЧОМУ І ПРАКТИЧНОМУ ЗДОБУТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Важливою складовою предметного поля українського релігієзнавства як в історичному, так і сучасному контексті його розвитку є проблема свободи совісті. З огляду на складні, всеохоплюючі трансформаційні процеси, які відбувалися в нашій державі впродовж одинадцяти років її незалежного буття і продовжуються нині, вона була і залишається актуальною та суспільне затребуваною у теоретичному і практичному вимірах.

Тематизують цю проблему ті якісні зміни, які притаманні всім сферам життя українського соціуму: зміцнення демократичних, конституційно-правових основ його функціонування, реальне втілення і захист прав і свобод людини, зокрема свободи совісті, релігійної свободи. З іншого боку злободенність цих питань спричинена передусім тими кардинальними новаціями, що характеризують розвиток релігійної ситуації в нашій державі.

Значних змін зазнала конфігурація конфесійної карти України. Продовжується процес активної розбудови та інституалізації релігійних організацій. Відчутними є динаміка їх зростання та збільшення кількості людей, які ідентифікують себе віруючими. Доконаним фактом постали світоглядне, в тому числі й релігійне розмаїття, відносний релігійний плюралізм. За даними Державного комітету України у справах релігій станом на 1.01.2002 р. на території України функціонують 27072 релігійні організації (*в т.ч. 26049 громад віруючих*) 116 конфесій, течій, груп та напрямів.

* Бабій М.Ю. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Церковно-релігійне життя у своїй основі набуло оптимальних форм і нової якісної визначеності.

Ці та інші новації, а також проблеми, що покликані ними до життя (*гострота міжконфесійних, внутрішньо-церковних відносин, зростає їх конфліктогенність, розкол українського православ'я, активність нетрадиційних форм релігійності, зарубіжних релігійних місій*), в умовах конституційне задекларованих і недостатньо в практичному сенсі зреалізованих принципів свободи совісті (*свободи релігії*) загострили необхідність їх поглибленої наукової рефлексії. Наголосимо ще раз, що детермінує її певною мірою і транзитний стан нашого соціуму, який продукує не прості, екстраординарні проблеми, в т.ч. і в сфері свободи совісті.

Йдеться про потребу всебічного осмислення концептуальних теоретичних засад свободи совісті, її людиномірності, державно-правових основ функціонування, механізмів вияву, дії в предметному полі «людина – світогляд – суспільство».

І це – закономірно. Адже свобода совісті потребує не лише законодавчої легітимзації, а що дуже важливо - чіткого осягнення її сутності на рівні суспільної свідомості, а також вияснення релігієзнавчого змісту цього феномену. Такого роду наукова рефлексія покликана розширити рамки його розуміння саме в аспекті особистісних пошуків людиною смислу життя, зокрема, і в його сакральному вимірі, її релігійного самовизначення і самореалізації в координатах власного вибору.

Кажучи узагальнено, необхідність поглибленого комплексного, наукового (*в т.ч. і релігієзнавчого*) осмислення проблем свободи совісті, свободи буття релігії в суспільстві постала на часі, є гострою потребою.

Зауважимо, що свобода совісті (*свобода релігії*) в усій своїй багатоаспектності не позбавлена уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців: філософів, релігієзнавців, теологів, соціологів, правників. Цей висновок підтверджує аналіз наукової літератури, публікацій, присвячених проблемам свободи совісті, свободи релігії, питанням державної політики щодо релігії і церкви, державно-конфесійних, міжконфесійних відносин, змісту і практичної значущості міжнародних правових документів з цих питань.³

³ Див., зокрема: Савельєв В.Н. Свобода совести: история и теория.- М., 1991; Бабій М.Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення.- К., 1994; Религия и права человека. На пути к свободе совести. Сб.- М. 1996. Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: Зб.- К., 1996; Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США.- К., 1996;

Варто відмітити, що об'єм наукових, зокрема релігієзнавчих, опрацювань зазначеної проблеми за останнє десятиріччя помітно зріс.

На підвищений рівень уваги до проблем свободи совісті, свободи буття релігії в суспільстві вказує і значна кількість міжнародних, міжрегіональних, всеукраїнських, регіональних наукових, науково-практичних конференцій, проведених в Україні за останні роки, у центрі уваги яких був феномен свободи совісті.

Скажімо, за десять років свого функціонування Відділення релігієзнавства ІФ НАН України провело чи було одним з основних організаторів більше 30-ти такого роду наукових зібрань. До речі, починаючи з 1996 року воно спільно з рядом міжнародних організацій, що опікуються питаннями свободи совісті, релігії, щорічно проводить науково-практичні конференції, де розглядаються різні аспекти даної проблеми.

У роботі таких конференцій як організатори і, як учасники постійно беруть участь науковці з багатьох країн Європи, США, Канади, країн-членів СНД. Відділення релігієзнавства має тісні зв'язки з Міжнародною академією свободи релігії та переконань (США), Міжнародною комісією з свободи совісті, Міжнародним центром права і релігієзнавства Брігам-Янгського університету (США), Міжнародною асоціацією релігійної свободи, яка працює уже понад 100 років. Вона має свої осередки в багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні.

Досвід практичної діяльності вказаних організацій та інших зарубіжних і релігієзнавчих інституцій, наукові доробки окремих вчених-релігієзнавців, з якими співпрацює Відділення, стають набуток українських дослідників проблем свободи совісті, релігії. Це значно розширює наукові горизонти і глибину пізнання цього феномену.

У концептуальному, практичному вимірі свобода совісті розглядається як природне, невідчужуване право людини, як фундаментальна цінність і наріжний камінь системи загальнолюдських вартостей. Не випадково Є.Трубецький назвав свободу совісті «найбільш

Государственно-церковные отношения (в 2-х ч.).- М., 1995; Єленський В.Є. Найдавніше з визнаних прав // Людина і світ.- 1998.- № 4; Козленке В.М. Свобода совісті та віросповідання як головний чинник духовної свободи // Філософська думка.- 1999.- № 1-2; Колодний А.М. Свобода совісті для і в мас-медіа // Релігійна свобода.- К., 2001.- № 5; Релігія і суспільство в Україні: фактори змін.- К., 1998; Релігійна свобода. Науковий щорічник.- К., 1998-2002; Релігійна свобода і права людини. В 2-х т.- Львів, 2000, 2001.; Права человека и религия. Хрестоматия.- М., 2001.

цінною з усіх свобод». Життя підтверджує, що від ступеня її реалізації значною мірою залежать мир і злагода в суспільстві, його стабільність.

І в цьому, на наше переконання, не має перебільшення. Адже свобода совісті перебуває у нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними і моральними основами буття людини, є одним з екстраординарних компонентів структури її життєдіяльності.

Міжнародна релігієзнавча думка виділяє свободу совісті (*свободи/релігії*) поміж інших прав і свобод особистості як центральний, стрижневий принцип, на якому базуються права, гідність людини, повага до її світоглядного, в тому числі й релігійного вибору, її переконань.

Як поняття «свобода совісті» відображає умови (*внутрішні і зовнішні*), за яких можливі вільне самовизначення індивіда у світоглядній сфері буття, його духовне становлення, розвиток і життєва самоактуалізація на ґрунті завізованого власною совістю вибору. За своїм змістом воно багатоаспектне, має свою структуру. І коли ми ведемо мову про релігієзнавчу експлікацію проблеми свободи совісті, то маємо на увазі певне предметне поле її вияву - *відношення людини до релігії*; комплекс проблем, пов'язаних з її правами і можливостями, умовами і обставинами її безперешкодного самовизначення і самореалізації в системі саме релігійних координат. Вони охоплюються поняттям «свобода релігій», яке характеризує вільний вибір особистістю конкретної віросповідної парадигми, а також умови, можливості побудови нею своєї життєдіяльності, самоствердження в просторі ціннісних орієнтирів свого самовизначення.

Зрозуміло, о коли йдеться про релігієзнавчу розшифровку поняття «свобода совісті» (*свободи релігії*), то розглядається її теоретичний і практичний рівні виміру, суб'єктивно-екзистенціальний і суспільно-інституалізований зріз даної проблеми. Вона надзвичайно складна за своєю сутністю і архітектонікою, так як охоплює комплекс усіх питань, пов'язаних зі свободою буття релігії в суспільстві, у всіх іпостасях її вияву.

У контексті зазначеного виникає питання про співвідносність понять «свобода совісті» і «свобода релігії». Це обумовлено тим, що у вітчизняній, зарубіжній, релігієзнавчій, філософській, юридичній, теологічній літературі, вони нерідко розглядаються як тотожні.⁴

⁴ Див.: Друзенко Г. Релігія і права людини // Синопис.- К., 2000.- № 2.- С. 144; Лі Бусбі. Найперша свобода: американська модель церковно-державних відносин // Релігійна свобода. Науковий щорічник.- К., 1998.- С. 31.

Підміна, змішування цих ключових понять присутні також і в законодавчих актах, міжнародних документах, релігієзнавчих, правових коментарях до них.

Зауважимо, що ці поняття взаємопов'язані, але не ідентичні. Вони співвідносяться як ціле (*свобода совісті*) і частина (*свобода релігії*). Якщо перше охоплює своїм змістом широку сферу духовного, морально-світоглядного буття людини, в якій вона самовизначається і самореалізується, то друге, як уже відзначалося, постає як свобода вибору і самоствердження індивіда лише в системі релігійних цінностей. Релігійний зміст свободи совісті є лише одним із множини можливих.

Свобода релігії це, по суті, свобода релігійної совісті. Вона є важливим елементом структури свободи совісті і «стосується того, що є благом людського духу, у першу чергу всього того, що має відношення до вільного функціонування релігії в суспільстві»⁵

Структура поняття «свобода релігії» має такі важливі складові, як «свобода віросповідання» і «свобода церкви». Поняття «свобода віросповідання» характеризує рівень релігійної свободи, перш за все на особистісному рівні в усіх вимірах і виявах. Складові її структури у своїй переважаючій більшості стосуються передусім сфери совісті індивіда, а тому будь-яке втручання у цю царину з боку влади, інших осіб чи релігійних спільнот є незаконним і неприпустимим. Поняття «свобода церкви» визначає ступінь свободи релігійних організацій, їх автономності і незалежності у богослужбовій, культовій і позакультовій діяльності, правові, економічні, суспільно-політичні можливості їх вільного функціонування в суспільстві. Якщо «свобода віросповідання» є складовою структури свободи совісті, то поняття «свобода церкви» – ні, хоча воно тісно пов'язане з нею.

Свобода церкви характеризує певний вид суспільної свободи - свободи релігійних організацій як вільних об'єднань індивідів - одновірців з метою задоволення своїх релігійних потреб і релігійної самореалізації. Воно також включає; свободу створення, управління, функціонування релігійних спільнот; свободу їх господарської, фінансової, освітньої, видавничої та іншої позакультової діяльності,

В контексті означеної проблеми ці зауваги понятійно-термінологічного плану є необхідними. Аналіз показує, що неоднозначне (*а нерідко і помилкове*) за суттю їх прочитання, яке зустрічається в окремих дослідженнях, публікаціях, змішування, утотожнення цих понять на практиці унеможливорює адекватне їх сприйняття. Тому

⁵ Декларація про релігійну свободу // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень: Вип. 16.- К.-Харків, 1990.- С. 98.

чіткість у їх визначенні має особливе значення в процесі релігієзнавчої експлікації проблеми свободи совісті. За своїм змістом, як уже відзначалося, це поняття полісемантичне. Його сутнісне навантаження залежить від предметної площини дослідження: філософія, право, релігієзнавство, теологія. Тобто, йдеться про галузевий підхід до осмислення наявних проблем у царині свободи совісті, їх практичного вияву.

Саме такий (*галузевий*) підхід характерний для наукових досліджень свободи совісті в Україні. У своїй основі вони, на жаль, поки що фрагментарні. Відсутні комплексність і системність у науковому, зокрема і релігієзнавчому осмисленні свободи совісті, свободи релігії.

Винятком у цьому плані є Відділення релігієзнавства ІФ НАН України, де, починаючи з 1992 року, наукова рефлексія філософських, релігієзнавчих, соціологічних аспектів означеної проблеми набула певної системності. У цій релігієзнавчій інституції активно досліджуються проблеми державно-церковних відносин, форми, види (*моделі*) їх вияву в різних країнах світу, правові аспекти свободи совісті, її практичного втілення. Здійснено і поглиблене філософсько-антропологічне, релігієзнавче осмислення даної проблеми. Важливими в цьому контексті є наукова рефлексія феномена свободи совісті як особливого явища буття особистості, приведення в певну систему понятійного апарату дослідження.

Окремі важливі аспекти цих досліджень знайшли своє відображення в цілому ряді наукових розвідок, публікацій науковців Відділення релігієзнавства А.Колодного, П.Яроцького, Л.Филипович, В.Єленського, В.Климова, М.Бабія та інших.⁶ Ведучи мову про внесок колективу науковців Відділення в розробку проблеми свободи совісті, свободи релігії, слід сказати і про заснування наукового щорічника «Релігійна свобода», в якому публікуються матеріали науково-практичних конференцій, результати теоретичних досліджень свободи буття релігії та інших, пов'язаних з нею питань. Завдячуючи цим

⁶ Див.: Релігійна свобода, Науковий щорічник.- К. (1998-2002); Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток у посткомуністичному світі: Україна // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін.- К., 1998.- С. 31-47; Його ж: Релігійна свобода: Українська реальність і світовий досвід // Релігійна свобода і права людини. Правничі аспекти.- Львів, 2001.- Т. 2.- С. 7-23; Филипович Л.О. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності // Релігійна свобода. Науковий щорічник.- К., 2002.- С. 30-34; Бабій М. Свобода буття релігії в суспільстві; Законодавче закріплення свободи совісті в Україні // Академічне релігієзнавство.- К., 2000.- С. 665-676; 858-882; Його ж: Свобода совісті в духовному житті суспільства // Релігієзнавство. Підручник.- К., 2000.- С. 290-306.

збірникам, а також бюлетеню Української асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України «Українське релігієзнавство», поняття «свобода совісті», «свобода релігії», «свобода церкви» увійшли в широкий вжиток, стали більш-менш усвідомленими в українському суспільстві.

Важливими в даному вимірі є цілеспрямоване роз'яснення і популяризація міжнародних правових документів, що стосуються проблеми свободи совісті, результатів наукових пошуків зарубіжних релігієзнавців. Цьому питанню наукові співробітники Відділення приділяють значну увагу. Здійснено випуск збірника міжнародних правових документів⁷, більшість з них опублікована у виданнях Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ.⁸

Слід відмітити значний вклад у наукову розробку даної проблеми окремих науковців кафедри релігієзнавства Київського національного університету ім.Т.Шевченка, зокрема О.Суярка, О.Огневої, В.Козленка, відомих українських релігієзнавців М.Заковича, Є.Дулумана, В.Бондаренка, В.Ульяновського, О.Уткіна, В.Пашенка, С.Здіорука та інших.

Констатуючи певний поступ у дослідженні свободи совісті, хочу ще раз наголосити, що комплексний, системний підхід в науковій розробці проблем свободи совісті, свободи буття релігії в сучасному українському релігієзнавстві, на жаль, поки що відсутній. Проблемною залишається відсутність чіткої координації наукової експлікації у всеукраїнському масштабі феномену свободи совісті.

Це стосується і міждисциплінарної стиковки такого роду досліджень, скажімо філософів, релігієзнавців, соціологів, правників, теологів.

До речі, добрим початком у цьому сенсі є започатковане Львівським видавництвом «Свічадо» видання чотиритомної антології «Людина. Церква. Держава» (*упорядник М.Маринович*). Вийшло уже 2 томи цієї серії, присвячені богословським і юридичним аспектам релігійної свободи.⁹

Аналіз наявного масиву релігієзнавчих досліджень свободи совісті показує, що продовжується абсолютизація політико-правового аспекту свободи совісті, сутність якої часто утотожнюється із законодавчим визначенням цього поняття. Зауважимо, що норми права

⁷ Див.: Правові основи свободи совісті, релігії та релігійних організацій. Міжнародні та українські правові документи (витяги).- К., 2002.

⁸ Див.: Релігійна свобода. Науковий щорічник.- К., (1998-2000).- (№№ 2-4).

⁹ Релігійна свобода і права людини. В 2-х т.- Львів, (2000-2001).

тільки визначають межі можливості та гарантії зовнішнього практичного вияву свободи совісті (*свободи релігії*) і не заторкують внутрішню особистісний аспект проблеми. Тобто право уможливує лише маніфестацію, публічну реалізацію світоглядного, у тому числі й релігійного, вибору людини. Право задає координати, межі зовнішнього вияву цього вибору.

В даному контексті видається важливою необхідність наголосити на тому, що як і раніше, так і тепер при осмисленні проблем релігійної свободи (*і це відображає аналіз численних публікацій*) акцент робиться на складових «свободи церкви», свободи діяльності релігійних організацій, на їхньому юридичному статусі, а проблеми свободи совісті, віросповідання віруючої особистості, можливості (*внутрішні і зовнішні*) її релігійної самореалізації часто залишаються поза увагою. До речі, ця проблема є характерною і для законодавчих актів, що врегульовують питання свободи совісті, релігії.

Назрілою видається потреба аргументованого наукового обґрунтування понять «свобода совісті», «свобода світогляду», «свобода віровизнання», їх співвідносності, тотожності чи атотожності. Тобто йдеться про сутнісну чіткість означених понять і науково обґрунтовано правомірність їх використання.

Набутий досвід конституційно-правового забезпечення свободи совісті, релігії в Україні, ефективність процесу гармонізації державно-церковних відносин, мінімізації міжконфесійних взаємин тощо потребують свого узагальнення і наукового комплексного осмислення.

Є цілий ряд інших важливих питань теоретичного і практичного виміру в контексті дослідження свободи совісті (*свободи релігії*), які заслуговують на посилену увагу українських релігієзнавців.